

Suomen 1860-luvun nälkäkatastrofi – syitä ja seurauksia

Suomen 1860-luvun suuret nälkävuodet ovat (toistaiseksi) viimeinen rauhanajan nälkäkatastrofi koko Länsi-Euroopassa. Lyhyessä ajassa, vuosina 1866–1868, alle kaksimiljoonaisesta kansasta kuoli 270 000 henkeä. Näistä kuolemista noin 150 000 oli ”ylimääräisiä”, nälän ja nälkäkriisiin liittyneiden kulkutautien aiheuttamia. Pahimpana vuonna 1868 kuoli 137 720 ihmistä eli noin 8 % väestöstä (**KUVA**). Se on niin suuri osuus, että sillä pääsee koko tunnetun ajan suurten ja tuhoisien nälkäkriisien pelottavalle listalle (Ó Gráda 2009).

Jos tuon ajan Suomea ajatellaan pienenä, syrjäisenä, takapajuisena ja köyhänä suuriruhtinaanmaana, jossa nälkä, aliravitsemus ja kulkutaudit olivat ennestään tuttuja ja jossa kato vieraili liiankin usein, äkillinen korkea piikki kuolleisuustilastoissa ei ole kovin yllättävä ilmiö. Jos aikaa ajatellaan suurten yhteiskunnallisten uudistusten, kehittyvän infrastruktuurin ja tiedonvälityksen kautena ja muistetaan maan sijainti pääkaupungin Pietarin kainalossa, herää kysymys: miten tuo kaikki oli mahdollista?

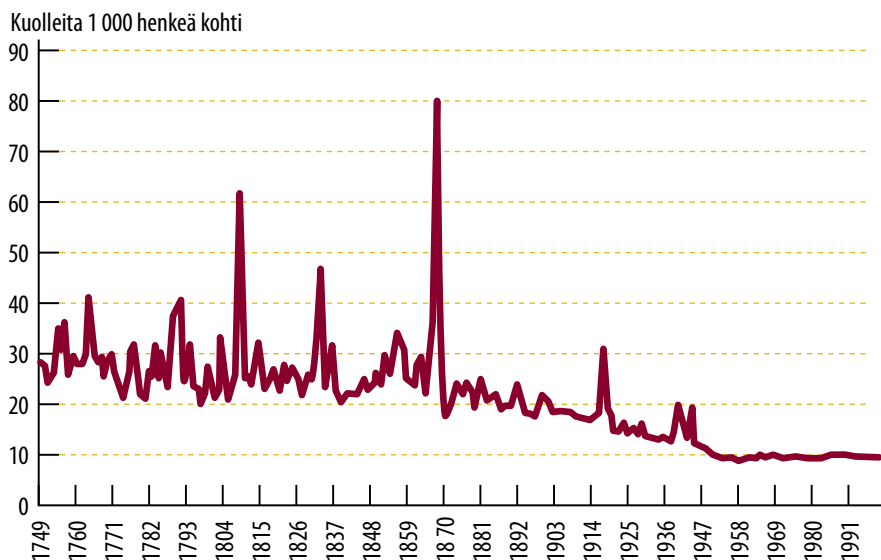
Irlantilaisen Cormac Ó Grádan mukaan pajojen nälkäkriisin yleisiä tunnusmerkkejä ovat syystä tai toisesta syntynyt elintarvikevajaus, viljan hinnannousu, nälkämellakat, omaisuusrikosten lisääntyminen, huomattava joko suoraan tai välillisesti nälästä johtuvien kuolemien lisääntyminen, kuljeskelun ja kerjuun yleistyminen sekä yleisesti nälänhädän aiheuttamien kulkutautien määrän ja niihin kohdistuvien

pelkojen kasvaminen. Nälkämellakoita lukuun ottamatta nämä merkit olivat läsnä 1860-luvun Suomessa. Nälkäkriisit näyttäisivät myös noudattavan yleistä mallia, jossa ulkopuolinen sysäys aiheuttaa yleisen vajauksen ravinnon saatavuudessa. Tämä nostaa ruoan hintaa ja vaikeuttaa köyhimpien tilannetta, jota heikentää edelleen työttömyys. Köyhä kansa lähtee vaeltamaan ja keskittyy hätäaputyömaille ja ravinnonjakokeskuksiin. Taudit yleistyvät, ja vaeltava väki kuljettaa niitä mukanaan. Kuolleisuus suurenee, ja ravintohoito heikkenee edelleen, mikä johtaa alati lisääntyvään vaelteeluun. Tätä kaavaa Suomi noudatti.

Pitkä, pitkä yö

Tilanteen kärjistymisen syitä voidaan etsiä väestökehityksestä. Oulun, Kuopion ja Vaasan lääneissä väestön määrä kaksinkertaistui vuosien 1815 ja 1865 välisenä aikana, kun kasvu muilla alueilla jäi vain puoleen siitä. Erityisen paljon kasvoi niin sanotun tilattoman väestön eli palkollisten, mäkitupalaisten, muonamiesten, loisten, itsellisten ja kestien suhteellinen ja absoluuttinen määrä. Yhä suuremman väestönosan toimeentulo ja erityisesti ruoan saanti riippui työmarkkinoista. Oikeus leipään ei enää ollut itsestään selvyyttä, vaan siitä tuli valtakysymys. Kun aiemmin oli tunnettu käsite ”hätäleipäalue”, jolla viitattiin maan keski- ja itäosan köyhiin alueisiin, 1800-luvulla talollisväestön alapuolelle kasvoi lisäksi ”köyhäluokka”. Yhteiskunnalliset jakolinjat kärjistivät.

2425

KUVA. Pahimpana nälkävuonna 1868 kuoli 137 720 ihmistä eli noin 8 % väestöstä.

Malthusilainen väestönkasvun ja ravinnon-tuotannon epäsuhtainen virittämä loukku ei olisi koskaan lauennut, jos maatalouden tuotavuus olisi kehittynyt samalla tavalla maan eri osissa. Lounais-Suomen peltoviljelyalueella oli omaksuttu jo uusia viljelytapoja ja tuotanto oli siirtynyt markkinavetoisen karjataloustuotannon suuntaan. Etelä- ja Keski-Pohjanmaalla saatiin lisää peltoalaa ja sadot kasvoivat. Muualla maassa kehitys ei ollut yhtä suotuisaa. Maa muuttui yhä enemmän leipäviljan tuontialueeksi. 1860-luvulla jo lähes viidennes leipäviljasta rahdattiin ulkomailta. Riippuvuus kansainvälisistä viljamarkkinoista teki ravintotilanteen erityisen haavoittuvaksi, koska saatavuuden ja hinnan lisäksi ruoan kuljetus- ja varastointivaikeudet muodostuivat kriisihetkillä akuuteiksi (Soininen 1974).

Olivatko yhteiskunnalliset instituutiot vaurtuneet tilanteen eskaloitumiseen? On historian ironiaa, että juuri 1860-luvulla toteutettiin suuria yhteiskunnallisia reformeja, jotka on nähty myöhemmin modernin yhteiskunnan syntymisen ehtoina. Aleksanteri II:n uudistusmielinen poliittinen linja realisoitui liberaaleina uudistuksina. Ne törmäsivät kuitenkin 1860-luvun ankaraan aikaan, mikä oli

Osien uudistukset saattoivat jopa edesauttaa katastrofin syntymistä. On myös muistettava, että tuon ajan valtio- ja paikallisvalta olivat yllättävän heikkoja ja osaamattomia hoitamaan kärjistyvää tilannetta.

Koko 1860-luku oli ollut epätavallisen kylmä ja sateinen. Sadot olivat keuhkoja ja laarit tyhjiä. Aikalaisten mukaan kevät 1867 kesti epätavallisen pitkään. Vielä kesäkuun 11. päivän tienoissa Ristiinassa järvet ja lammet olivat jäässä ja luntakin oli paikoin. Kylvä tehtiin myöhään, mutta kesä tuli nopeasti ja oli poikkeuksellisen lämmin. Toiveet heräsivät. Kaikki murskaantui kuitenkin syyskuun 4. päivän vastaisena yönä, jolloin ankara halla tuhosi sadon viljanviljelyn reuna-alueilla paikoitellen kokonaan, monin paikoin puoliksi ja etelässäkin merkittävässä määrin.

Katastrofi eskaloitui tämän jälkeen vähitellen. Viljan hinta nousi melkein 10 % kuukausittain. Valtiovalta pyrki hankkimaan ulkomailta avustusviljaa, mutta aikaisin tullut talvi esti tehokkaan jakelun. Laivakuljetusten sijaan apua toimitettiin hevoskuljetusten avulla. Syksyn tullessa varkauksien määrä alkoi kasvaa. Marraskuusta lähtien kuolleisuus lisääntyi aluksi tasaisesti, myöhemmin yhä kiihtyvällä vauhdilla. Köyhä väestö alkoi siirtyä joukoit-

tain pois kadon pahimmin vaivaamilta alueilta kohti rannikkoseutuja, etelää ja Venäjää. Vaeltelua pidettiin erittäin ongelmallisena ja sen estämiseksi otettiin käyttöön erilaisia keinoja. Työhuoneet olivat paikkoja, joihin koottiin oman seurakunnan kerjäläisiä tekemään työtä ruokapalkkaa vastaan. Hädän lisääntyessä avattiin uusia hätäaputyömaita.

Oiva Turpeisen esittämien laskelmien mukaan kriisin viimeinen merkki eli kulkutautien leviäminen näyttäisi muuttuneen hallitsemattomaksi vuoden 1868 helmi–maaliskuun vaihteessa. Ainakin kuolleisuuden perusteella sairastavuus saavutti silloin keikahduspisteensä (tipping point) eli vaiheen, jossa sairastavuus lisääntyy aiempaan verrattuna moninkertaisesti. Tilanteen hallitsemiseksi otettiin käyttöön ylimääräisiä sairaaloita ja väliaikaisia sairaumajoja. Kuolleisuus näissä suljetuissa tiloissa kasvoi erittäin suureksi. Ainakin kuolleisuudella mitaten kriisin huippu ajoittui vuoden 1868 toukokuuhun. Maassa kuoli silloin yhteensä 25 300 ihmistä, joista vähintään puolet menehtyi tyyfukseen. Kyseessä oli yleisnimike, joka kätki taakseen sellaisia epidemioita, oireiltaan läheisiä tauteja kuin pilkkukuume, lavantauti ja toisintokuume. Muita kuolinsyitä olivat punatauti ja muut suolistotaudit, paletuminen, myrkytykset ja erilaiset tapaturmat. Suuri joukko ihmisiä kuoli myös suoranaisesti nälkään taikka vajaan, yksipuolisen tai epäsovivan ravinnon aiheuttamiin komplikaatioihin.

Nälän synty

Suomalaisen rahvaan ravintotaloudessa viljatuotteilla oli vielä 1800-luvulla keskeisin osa. Siksi ravinnossa oli tavallisesti kyse sananmukaisesti jokapäiväisestä leivästä. Myös juurikasveja, herneitä ja papuja viljeltiin. Peruna oli yleistymässä, ja maitotuotteitakin käytettiin. Lihaa oli silloin tällöin, samoin kalaa. Ravinnon ytimenä olivat kuitenkin viljatuotteet, etenkin ruis- ja ohra sekä jonkin verran kaura ja vehnä. Tämä teki elämän riippuvaiseksi sadosta, vuodentulosta. Ruokahuollossa 1860-luvulla oli kyse sadosta, mahdollisista viljavarastoista sekä ulkomailta tuoduista viljatuotteista. Ei pidä kuitenkaan unohtaa niin

sanottuja korvikeravintoaineita. Pettu, olki ja vehka olivat korvikkeita, joita käytettiin laajasti myös tavallisen sadon vuosina. Varsinkin petulla on ollut tärkeä ravintotaloudellinen merkitys.

Katoja koettiin vuoden 1856 jälkeen usein, mutta pahin oli kuitenkin vuosi 1867. Silloin ruissato tuhoutui lähes kokonaan, ohrasato jäi pahasti vajaaksi ja muutkin kasvit kärsivät.

Alueelliset erot olivat kuitenkin selviä. Seuraavat tiedot perustuvat senaattorien Norrmén ja Antell keräämiin seurakuntaakohtaisiin raportteihin vuodenvaihteen 1868 tienoilta. Rannikkoalueilla, Ahvenanmaalla ja maan eteläosissa sato oli lähes normaali. Kuopion läänissä arvioitiin ruissadon olleen keskimäärin 22 % normaalista. Ohraa tuli 23 % ja kauraa vain 15 % tavallisesta. Oulun läänissä vastaavat osuudet olivat 25 %, 38 % ja 16 % ja Mikkelin läänissä 45 %, 33 % ja 22 %. Hämeen läänin tilannetta pidettiin melko hyvänä, mutta Turun ja Porin läänin pohjoisosassa samoin kuin Vaasan läänin pohjoisilla alueilla menetykset olivat mittavia. Alueelliset erot olivat suuria jopa seurakuntien sisällä.

Oliko varastoissa viljaa? Lääninmakasiineissa säilytettiin viljaa sotavaen tarpeisiin, ja tarvittaessa niistä annettiin viljaa lainaksi tai jaettiin väestölle hätäapuna. Pitäjänmakasiineissa säilytettiin viljaa lähinnä kylvöä varten. Oli kohtalokasta, että nämä varastot olivat tyhjentyneet lähes tyystin 1860-luvun aikaisempien katojen myötä. Yksityisten varastoista ei ole tarkempaa tietoa, mutta niiden voidaan olettaa olleen yhtä vähissä kuin julkisten varastojen. Talollisilla oli toki jonkin verran, maata omistamattomalla väestöllä ei mitään. Sama ongelma koski korvikeravintovarastoja. Niistä ei juuri ollut apua.

Valtiovaltaa syytettiin sekä katastrofin syntymisvaiheissa että jälkikäteen hidastelusta ja väärästä päätöksistä. Viivytelyyn oli osin syynä

Kerjäläisperhe maantiellä. Robert Ekman. 1860. www.mapscroll.fi

se, että virallinen näläntorjuntapolitiikka oli suuntautunut aivan toisaalle. J.W. Snellman ja Suomen Talousseura olivat jo pitkään ajaneet kotitalousperusteista käsityöteollisuutta suosivaa politiikkaa. Valtion varoin ostettaisiin käsityöhön sopivia raaka-aineita ulkomailta ja niitä toimitettaisiin kunnille edelleen köyhille jaettavaksi. Näiden kotonaan tekemät tuotteet myytäisiin erityisten käsityöyhtiöiden välityksellä edelleen ulkomaille ja kotimaahan. Järjestelyn uskottiin pelastavan syrjäkyläisten köyhät ja siksi sen toteuttamiseen uhrattiin paljon aikaa ja rahaa. Yleisesti vallinneen laman ja puutteen takia ohjelman vaikutukset jäivät vähäisiksi.

Kun viljaa ei ollut, nälkävuosien suuri kysymys oli leipäviljan saanti ulkomailta. Viljavajauksen vuoksi tuontia olisi pitänyt lisätä huomattavasti siitä, mitä se oli normaalivuosina. Alueellisten viljatarve-erojen takia olisi myös pitänyt pystyä organisoimaan ravinnon tehokas kuljetus ja jakelu. Näissä molemmissa epäonnistuttiin. Viljaa saatiin kyllä ostettua muun muassa pankkiiri von Rothschildin avulla arviolta noin kolmannes tarpeesta, ja

tukea tuli myös muuta kautta. Myöhäisen toimitusajan ja aikaisiin tulleen talven takia kuljetukset kuitenkin viivästyivät.

Avun jakamisen ongelmana oli hidas, byrokraattinen järjestelmä. Lisäksi kunnat ja seurakunnat saivat apua aluksi periaatteessa vain lainaa vastaan, myöhemmin kyllä myös vastikkeettomana apuna. Köyhtyneet ja velkaantuneet kunnat eivät olleet halukkaita ottamaan lisälainaa. Apua ei myöskään saanut jakaa suoraan tarvitsijoille, vaan siihen oli kytketty työvelvoite. Hätäaputyömaiden, pellonraivauksen, jokienperkauksen, teidenrakentamisen, siltatyömaiden ja muiden organisoiminen vei kallista aikaa, ja järjestelmä johti suoranaiseen järjettömyyteen, kun lapset ja naiset tekivät tienrakennustöitä 25 asteen pakkasessa.

Oli kuitenkin myös paikkakuntia, joissa keskitetyn hätäaputyömaa- tai työalojärjestelmän sijaan ruoka pyrittiin jakamaan suoraan tarvitsevien koteihin. Köyhiä saatettiin myös sijoittaa yksityiskoteihin. Näillä paikkakunnilla kadon tuhot jäivätkin vähäisemmiksi ja

kuolleisuus pienemmäksi, vaikka itse järjestelmä oli selvästi kalliimpi. Apupolitiikan ajatuksena oli välttää tarpeetonta väestön keskittämistä yhteen paikkaan. Näin onnistuttiin ilmeisesti ainakin jossain määrin pienentämään tautien vaikutuksia. Myös ravintoa oli ehkä määrällisesti enemmän ja se oli laadultaan parempaa (Häkkinen 1994).

Nälkävuosista on painunut syvälle muistikuva valtavista kerjäläislaumoista, jotka kulkevat toivottomina talosta taloon ilman päämäärää. Kun leipä loppui, ainoa todellinen vaihtoehto oli tarttua kerjuukkeppiin. Keskeisiksi tulivat kysymykset armeliaisuudesta, vieraanvaraisuudesta, yhteisöllisyydestä ja moraalisesta vastuusta. Palkolliset irtisanottiin, eikä muille maatyöläisille löytynyt töitä. Annettiinko kerjäläisille ruokaa vai käännyttiinkö heidät tylästi matkoihinsa? Tästä on ristiriitaisia kuvauksia, ja muistitietokin kertoo kahta eri tarinaa. Toisen mukaan köyhyys jaettiin yhtäläisesti hyväosaisten ja köyhien kesken. Toisen mukaan muu väestö oli enemmän kuin kovasydämistä kärsiviä kohtaan. Selvä jako tehtiin oman pitäjän köyhien ja vieraspaikkakuntalaisten kesken. Omista pidettiin huolta, vieraat pyrittiin joko karkottamaan tai siirtämään vain seuraavaan taloon.

Tappavat taudit

Sairaat koottiin tilapäissairaaloihin, joissa olosuhteet vaihtelivat suuresti. Pahimmillaan sairastuneita oli samassa tilassa sadoittain. Hoito oli vähäistä ja ravinto heikkoa. Pohjanmaalla köyhäintaloja kutsuttiin kopukoiksi, tilapäissairaaloita lasareteiksi tai meijereiksi. Jos ravinnon jakautumisessa kyse oli pitkälti ihmisen itsensä aiheuttamasta tilanteesta, tautien osalta asia ei ollut samoin. Ainakaan tautiin sairastumista lienee ollut miltei mahdotonta välttää. Oiva Turpeisen laskelmien mukaan vuonna 1868 lähes kolmasosa väestöstä sairasti tyyfuksen. Kun tauti raivosi muinakin vuosina, voitaneen päätellä, että vähintään puolet kansalaisista sairastui (Turpeinen 1986). Arviot taudin tappavuudesta vaihtelevat. Laskelmien mukaan noin joka kymmenes sairastunut menehtyi, mutta todellisuudessa osuus

lienee ollut paljon suurempi. Kuolinsyytilastoissa on paljon merkintöjä kuolinsyistä, jotka liittyivät suoraan nälkään, huonoon ja haitalliseen ravintoon tai kulkutauteihin. Nälän, tautien ja kuolleisuuden välistä suoraa kolmiyhteyttä on vaikea osoittaa, mutta viitteitä siihen suuntaan antaa muun muassa se tosiasia, että kuolleisuus oli vahvasti sosiaaliryhmään liittyvä ilmiö.

Kari Pitkäsen (1993) tekemät ja myös omat laskelmani osoittavat, että mitä heikompi oli sosiaalinen status, sitä suurempi oli nälkävuosien aikainen kuolemanriski. Riskiä voi verrata nälkävuosia edeltäneeseen ”normaalin kuolleisuuden” aikaan. Näin laskettuna talollisten kuolemanriski vähän yli kaksinkertaistui, torppareiden lähes nelinkertaistui ja työväkeen kuuluneiden liki viisinkertaistui. Miesten kuolemanriski kasvoi jonkin verran enemmän kuin naisten; niin ikään työikäisillä vaara lisääntyi enemmän kuin lapsilla ja ikääntyneillä. Riskierot koskivat sekä nälänhätään liittyneitä tauteja että muita kuolinsyitä. Tyyfus tappoi erityisen paljon työläisiin kuuluneita miehiä.

Tyyfuskuolleisuuden keikahduspiste ja toisaalta huippu olivat muutaman viikon tarkkuudella samoja eri puolilla maata. Kirkkonummella, Liperissä ja Kärkölässä epidemia-kuolleisuus alkoi lisääntyä selvästi helmikuun kolmannella viikolla ja huippu oli huhti- ja toukokuun vaihteessa. Muilla alueilla seurattiin perässä viikon tai kahden kuluessa. Kesäkuun ensimmäisen viikon jälkeen tapahtui jo selvä käänne parempaan. Tyyfuskuolleisuus ei ole kovinkaan luotettava mittari, mutta samanaikaisuus viittaisi siihen, ettei tilanne johtunut yksinomaan kulkutautien läsnäolosta, vaan myös olosuhteet olivat yhtä epäsuotuisat niissä kunnissa, joissa kuolleisuus kasvoi suureksi. Ainoa uskottava selittävä tekijä on se, että nälkää näkevää väestöä oli juuri tuohon aikaan majoitettuna tai sijoitettuna yhteisiin tiloihin, niin että tappavat sairaudet kuten, pilkkukuumet ja punatauti, sekä muut sairaudet pääsivät yhtä aikaa leviämään suljetuissa, täyteen sulloissa tiloissa.

Käytettävissä olevien tietojen perusteella ruokinta ja hoito näissä työ- tai sairasmajoissa olivat useimmissa tapauksissa niin heikoissa

kantimissa, että ne lisäsivät kuolleisuutta entisestään. Piirilääkärien ja maaherrojen tarkastuskäynnit kertovat siitä, että sairaiden ruokkiminen oli järjestetty tavattoman huonosti ja usein köyhille tarjottiin jäkälästä tehtyä velliä tai leipää. Tutkimusten mukaan nämä ruoat olivat väärin valmistettuina myrkyllisiä ja joka tapauksessa ravintoarvoltaan heikkoja. Kaikkein köyhimmän työväestön kuolleisuus lisääntyi niin nopeasti ja kasvoi lopulta niin suureksi, koska juuri nämä ihmiset kerääntyivät hätäaputyömaille. He asuivat joukkomaajoituksessa tai joutuivat suljetuksi ahtaisiin vaarallisiin olosuhteisiin heikon, mahdollisesti jopa myrkyllisen ravinnon varaan. Hyväksi tarkoitettu järjestelmä kääntyi itseään vastaan.

Lopuksi

Nälkäkriisi toteutui siis kahden toisiinsa kytkeytyvän tekijän yhteisvaikutuksen kautta. Väestön ruokahuolto oli järjestetty heikosti, ja liian myöhään alkaneet toimet viljan hankkimiseksi kariutuivat luonnonolosuhteiden takia. Ravinnonpuute johti ensin kerjäläisyyteen ja myöhemmin köyhän väestön keskittämiseen suljettuihin tiloihin, heikkoihin olosuhteisiin. Näin luotiin mahdollisimman vaaralliset olosuhteet, ja valitettavasti kaikki pahimmat skenaariot toteutuivat. Väärät toimenpiteet johtivat tilanteeseen, jossa yhteiskunta lopulta lähes hajosi. Sekä nälkä että taudit tappoivat.

Onko nälkäkatastrofiin löydettävissä syllisiä? Jälkeenpäin asiasta kyllä käytiin kiivasta

keskustelua. Senaatin päättäjät syyllistyivät epärealistisiin toiveisiin ja osin väärään kriisipolitiikkaan. Paikallisten vallanpitäjien mahdollisuudet olivat vähäiset ja toimet tuhoisia. Vuoden 1868 helmikuun jälkeen tilanne kärjistyi niin nopeasti, ettei mitään keinoja enää ollut. Tämä toivoton voimattomuus oli päättäjien jälkikäteinen selitys koko katastrofille (Meurman 1892). Oli suuri onni, että vuoden 1868 hyvä sato sitten pelasti loput suomalaiset. ■

ANTTI HÄKKINEN, VTT
Talous- ja sosiaalihistoria
PL 54, 00550 Helsinki

KIRJALLISUUTTA

- Häkkinen A. Vaikuttivatko väärät hätäaputoimet vuosien 1867–1868 suureen kuolleisuuteen? Teoksessa: Karonen P, toim. "Pane leipään puolet petäjäistä" – Nälkä- ja pulavuodet Suomen historiassa. Suomen historian julkaisuja 19. Jyväskylän yliopisto 1994.
- Häkkinen A, Ikonen V, Pitkänen K, Soikkanen H. Kun halla nälän tuskan toi. Miten suomalaiset kokivat 1860-luvun nälkävuodet. Helsinki: WSOY 1991.
- Meurman A. Nälkävuodet 1860-luvulla. Kansanvalistusseuran toimituksia LXXVIII. Helsinki: Kansanvalistus-seura 1892.
- Pitkänen KJ. Deprivation and disease: mortality during the great Finnish famine of the 1860s. Suomen väestötieteen yhdistyksen julkaisuja 14. Helsinki: Suomen väestötieteen yhdistys 1993.
- Ó Gráda C. Famine: A short history. Princeton and Oxford: Princeton University Press 2009.
- Soininen AM. Vanha maataloutemme. Maatalous ja maatalousväestö Suomessa perinteisen maatalouden loppukaudella 1720-luvulta 1870-luvulle. Historiallisia tutkimuksia 96. Helsinki: SHS 1974.
- Turpeinen O. Nälkä vai tauti tappoi? Kauhunvuodet 1866–1868. Historiallisia tutkimuksia 136. Helsinki: SHS 1986.